

**Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM**  
M. Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi

## BELGESEL SİNEMADA SANAT TARİHİ

İnsanın, kendi yarattığı değerleri kaydetmesi onun en eski alışkanlıklarından biridir. Bu anlamda, tarihin en eski çağlarından beri bir kısım eşya, yazı ve resimin depolandığını ve bu amaç için müze veya arşiv gibi özel mekanların ayrıldığını bilmekteyiz. Her toplum çevresine karşı duyduğu ilgi ve menfaatlerine göre, değişik amaçlar için, sonradan kullanılmak üzere bir kısım bilgi-taşıyıcı malzemeyi bir kenara koyarak korumak istemiştir.

Tarihi araştırmalar ve arkeolojik kazılar, Mısır, Hitit, Grek, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı uygarlıklarında bu türden depolama işlemlerinin çok ciddi tutulduğunu gösteren kanıtları ve buluntuları gün ışığına çıkarmaktadır. Toplum, içinde bulunduğu kültürel evrim basamağına göre, bu tür kaynakları kendine özgü bir yöntemle toplamakta ve yine özel bir yöntemle onları sınıflandırmaktadır. Önceleri, belirli inanç sistemlerinin sembelleri olan tılsımlı yazı ve şekillerin korunduğunu, yazının icadından sonra ise daha geniş çaplı bilgi kategorilerinin tabletler halinde biraraya getirildiğini görmekteyiz. Yazının icadı, insanlar arasında hızla yayılan bir ortak iletişim aracı olarak, akla gelebilecek her türden bilginin bir konu sistematigi içinde depolanmasını sağlamıştır. Büyük göçler, ticaret, kolonizasyon ve savaşlar dünya üzerindeki ulaşım ve iletişimi hızla arttıran araçların gelişmesine de yol açmış, endüstrileşmekte olan şehir kültürü insan toplumlarının bu yoldaki ilgilerini büsbütün arttırmıştır. Böylece gelişen teknolojinin her türlü kayıt yöntemi bu amaçlar için en geniş biçimde kullanılabilir olmuştur.

Aşağıda kısa çizgiler halinde ele alacağımız konu, bir sanat tarihçisi gözüyle belgesel sinemanın kuramsal yönüne bazı dikkatleri çekmek için tarafımdan derlenmiştir. Belgesel sinemada yer alan sanat tarihi konuları yönelme, belgeleme yönteminin özel bir faaliyet alanı olmakla birlikte, insanlık tarihinin bu yoldaki genel tutkularının dışına çıkmamaktadır.

Belgesel sinemada, eski şehirler, anıtlar, her türden mimari eser ve müzelerdeki küçük eşyaların beyaz perde veya televizyon ekranına getirilmesi; gelişen teknolojinin ses ve görüntü kaydıyla mümkün olabilmiş, insanın kendi yaratmış olduğu teknolojik ve estetik değerlerin kavşak noktasında doğmuş önemli bir olgudur. Anlaşılacağı üzere bu olgu, hem pratik değeri olan bir bilgilendirme (informative) endişesini hem de duy-

gulara hitabeden yaratıcı (creative) bir faaliyeti aynı anda devreye sokan çağdaş bir olgudur.

Belgesel sinemanın tarihinde, aynı amaçları güden fotoğraf tekniği önemli bir yer tutar ki, bunda hedeflenen, bir olgu veya durumun (savaş, endüstri, ticaret, sanat vb. alanlarının) resim halinde kaydedilmesidir. Sinemanın ortaya çıkışıyla birlikte, önceleri ses unsuru olmasa da, hareketli görüntüler elde edilebilmiş; akar-film teknolojisinin getirdiği bir avantaj olarak kesintisiz ve görüntülü düşünceleri sağlanmış. Film üzerine sesin kaydedilebilmesi ise yeni bir estetik unsurun devreye girmesi demek olmuş, böylece bir anlamda insan düşüncesi ve rüyasının kaydedilmesi gerçekleştirilmiştir. Toplumlar da kültür ve sanat tarihi bilincinin uyanması siyah-beyaz, ama sesli film aracılığı ile yeni bir gelişme basamağına daha ulaşmıştır. Yerine göre ciltler dolusu kitapların veya konferansların yerini tutabilecek duruma gelen sinema olgusu, renk unsurunun da katılmasıyla, sanat kültürünü aktarma hususunda herhalde yüzyılımızın en etkili kaynaklarından biri olmuştur. Sinemada belgesele yöneliş, gerçek anlamda dokümanter filmlerin ortaya çıkışından çok önce, konulu filmler için önemli bir boyut olarak kendisini göstermiştir. Yüzyılımızın başından bu yana, roman ve tiyatro biçiminde kaleme alınmış ünlü klasikleri beyaz perdeye aktaran sinema; tarihi çevre, dekor, kostüm ve aksesuar gibi plastik unsurları tarihi gerçeğe uygun şekilde canlandırmaya çalışmış, inandırıcı bir atmosfer sağlayabilmek üzere büyük platolar inşa etme yoluna gitmiştir. Tarihi olay ve konuları inandırıcı kılan bu unsurların eksiksiz ve yerliyerinde tasarlanması için tarihçi ve sanat tarihçilerinin ön araştırmalarına geniş çapta yer verilmiştir. Bu işlem, ticari sinemanın amaçladığı başarıyı elde etmek üzere, bir canlandırma ve inandırıcı atmosferi sağlayan bir çabadır. Bütün ayrıntılar, sonunda, dramatik kurgunun fonudur. Öz-biçim dengesinin biçimsel yanını temsil eder.

Belgesel sanat tarihi filmlerinin dramadan ayrılmaya başlaması, toplumların kültür ve sanat bilincindeki genel yükselişle birlikte belirgin hale gelir. İnsan elinden çıkma bir kısım nesnenin, görüntülü insan unsurundan ayrılarak verilmeye başlanması, toplumların günlük hayatları içinde sanata ayırabilecekleri sürenin arttırılabilmesiyle mümkün olmuş, büyük kütlelerin eski sanatı tanımakla ulaşabilecekleri heyecanın şiddetiyle doğru orantılı olarak gelişmiştir. Bunda, aşırı gelişen şehirleşme, günlük hayatın çevremizde oluşturduğu tekdüzelik ve çalışma hayatının sıkıcılığı gibi 20. yüzyılın sunduğu şartlar da önemli rol oynamış olmalıdır.

İnsanların, sanatın tarihine karşı duydukları ilgi, en az bir bilgisayarın çalışma şekline karşı duydukları ilgi kadar yoğundur. Bir nükleer santralin iç yapısı ve çalışma biçimi ilgi çekici olduğu kadar, gizli korkuları da depreştirdiğinden insanı tedirgin eden bir konudur. Sanat tarihi ise, bizden önce yaşamış olan insanın sevgilerini, nefretlerini, tutkularını ve aşklarını dile getirdiği gibi bir anlamda geleceğe de ışık tutar. Çünkü, eski sanat şu veya bu biçimde insana dair mesajlar taşır, yaşantıların sonucunda varılan insanlık özünü en yoğun biçimde karşımıza çıkarır, bir sanat belgeselinden beklenen de budur. Görülüyor ki, belgesel sanat tarihi filmleri, bir kısım sanat eserlerini görüntüleyip bir kenara koymak değildir. Böyle olsaydı fotoğrafla yetinilirdi. Bugünkü toplumun bek-

lentilerine göre bu iş, görsel sanatların ışık, renk ve diğer plastik unsurlarıyla, fonetik sanatların bütün ses imkânlarından yararlanmak ve edebiyatın söz söyleme imkânlarını son sınırlarına kadar kullanarak birleşik ve karma bir olguyu, mesaj yükleyerek hedef kitleye sunmaktır.

Görüldüğü gibi, bir hayli girift ve çok yönlü işlemler dizisi ile yüzyüze gelen belgesel sinema, sanat tarihi gibi bir konuya yaklaşırken daha da duyarlıklı olmak zorundadır. İzlediğimiz örnekler göstermiştir ki, çok üstün bir sinema teknolojisiyle çok olumsuz bir sonuca varıldığı gibi, orta halli bir yaklaşımla oldukça tutarlı sonuçlar elde edilebilmiştir. Sonucu garanti etmek oldukça zordur, bilimsel gerçekleri saptırmadan, sevimsiz olmadan bir konuyu aktarabilmek gerçek anlamda multi-factorial bir işlemin safhalarını çok büyük bir dikkatle izlemeye bağlıdır. Bu işlemde, sanat tarihinin temel doğruları yanında, sinema tekniğinin tamamlayıcı unsurları aynı anda devreye girmekte, bütün bunlar hiç durmaksızın akıp gitmektedir. İşlem hatası, yanlış bilgi, yersiz bilgi veya tutarsız kurgu yüzünden çıkmaza giren veya aksayan bir yapım bir daha kendini toparlayamamakta, film bittiğinde, seyircinin beyninde görüntü ve ses kirliliğinden ibaret bir tortu kalmaktadır.

Sanat tarihi konusunu işleyen belgesel sinemada, görüntülü ve sesli akışın sonuna kadar öz-biçim dengesini koruması, bu arada sanat tarihi biliminin temel doğrularını kaybetmemesi aranır. Bu bir problemdir, daha doğrusu bir denklemdir. Doğru çözüm için, sinema sanatının artistik buluşlarından ve teknik inceliklerinden önce, sanat tarihine bakış tarzı hususunda sözbirliği etmemiz gerekir. Bu, bir bakıma bir denklem içindeki bilinmeyeni saptamak, neyi aradığımızın farkına varmaktır. Bu soruyu doğru cevaplayamazsak, en usta objektif bile belgeseli kurtaramaz.

### Temel Doğrular

Sanat tarihi nedir? sorusunun cevabı, belgesel sanat tarihi filmi yapmanın neden gerekli olduğunu da açıklayacaktır.

Sanatı kısaca ve eksiksiz olarak tanımlamak güçtür. Bu yolda pekçok tanım denemelerinden herhangi biri benimsenebilir. Sanat tarihi ise, tanımını şu veya bu şekilde yaptığımız sanatın tarihini incelemektedir. Bir bakıma, tarih koşullarından doğan maddi kültür eşyasını inceler diyebiliriz. Sanat tarihinin malzemesini üreten insan her çağda değiştiğinden bu bilim dalı gelişme ve değişmelere ait bilgileri toplar; insanların sanat eseri üretmelerinde itici gücün ne olduğunu, bu gücün sanat biçimlerini nasıl değiştirdiğini bilmek için çaba harcar. Anlaşılacağı üzere bütün bu hususlar belirli akademik çabalar için esas ve temel oluşturur. Herhangi bir bölge veya tarihi devrenin sanatını kesit olarak incelediğimizde görürüz ki, sanat tarihi bir anlamda insan hayatının mesajını; insan hayatının gidiş ve akış yönünü yorumlamaya çalışmaktadır.

Konu sanat bile olsa, bir belgesel yapım doğrudan doğruya insanlara ders vermek gibi salt eğitici (educative) bir amacı hedeflemiyorsa, ilgi çekici bir konu veya problemi

üstlenmek durumundadır. Bu açıdan bakıldığında konuyu bulmak, keşfetmek veya sorunu sergilemek belgeselin en önemli aşaması olacaktır. İlginçlik, konunun isim başlığı ile birlikte gündeme gelebilirse, film şeridinin bütününün ilginç olma şansı artar. Gerçi film adı son dakikaya kadar bekleyebilir, çünkü, sinematografik anlamda son cümlenin nasıl bağlanacağını belirlemek mümkün olmayabilir. Konu içeriği ile konu başlığı arasındaki bağlantının önemi de zaten burada başlamaktadır.

Belgesel sanat tarihi filminde konuyu ilginç ve seyredilmeye değer kılmamanın iki yolu vardır. Bunlardan birincisi; bilinen bir konuyu yepyeni bir boyutta izleyici karşısına çıkartmaktır. Sanat tarihi için öteden beri bilinmekte olan bir durumu, üzerinde durulmamış bir yönüyle yakalamak, yeni bir gerçeği vurgulamak oldukça ilginç sonuçlar verebilir. Böyle bir mesaj, o ana kadar bilinmekte olan gerçeği doğrulayıp pekiştirebileceği gibi, o ana kadar bilinenleri tersyüz edebilir de. Tabi kanıtları ve belgeleri ortaya konabiliyorsa ikinci şık her zaman daha geniş yankılar bulur.

Daha da önemli olarak, hiç bilinmeyen bir konuyu gündeme getirmek tam anlamıyla hedefi onikiden vurmaktır. Hiç kimsenin bilmediği bir sanat gerçeğini ortaya çıkarmak; ücra bir kır köşesindeki küçük bir tapınağı veya bir arşivde bulunan minyatürlü elyazmasını günışığına çıkarmak herhalde en çarpıcı gerçeği yakalamaktır. İzleyici bu gerçeği ilk defa görüp tanıyacağından yazar açısından büyük bir av yapılmıştır diyebiliriz. Hangi durumda doğarsa doğsun konunun bulunuşuyla başlayan süreç sonsuz güçteki parıltılarını çalışma boyunca saçarak yolu aydınlatır. Konunun bulunuşuyla konunun başlığı aynı anda doğabileceği gibi, birkaç konu adı sonuna kadar gündemde kalabilir. Bunlardan sadece biri filmin adı olacaktır.

Filmin adının ortaya çıkmasıyla birlikte, belgeselin gerilim unsurlarından biri doğmuş demektir. Bu ad, konunun kapsamını anlatan, mesajı özetleyip adeta külçe haline getiren bir başlık olmalıdır. Başlık çok uzun veya çok kısa olmamalıdır. Uzun başlığın okunması veya hatırlanması güçtür; kısa başlık, bir tür genellem yaptığından ayrıntıyı veremez. Filmin adı, amaç ve kapsamıyla bağlantılı temel kavramları özetleyen, çağrışım gücü yüksek bir çizgi halinde ortaya çıkabileceği gibi, doğrudan doğruya filme konu olan yer veya olgunun özel ismi de olabilir.

### Ön Araştırma ve Senaryo Metni

Bir sanat tarihi belgeseli, tam anlamıyla bir bilim-sanat işbirliğinin ürünüdür. Bunun için senaryo metninin esası olacak ana yapının doğru konması ve bu omurga üzerinde herşeyin yerli yerine oturtulması gerekir. Bilimsel temel doğrularla, bilgilendirme ve hatırlatma yapılırken, sinemanın imkânları kullanılarak bilinç uyandırma süreci tamamlanır. Önce, sıradan veya basmakalıp da olsa, konuya ilişkin satırbaşları alt alta sıralanıp iskelet hazırlanır. Bu notlar zaman içinde birbiriyle ilintili hale getirilip, ön metin çıkarılacaktır. Bu yapıda, sanat tarihinin dili ile sinemanın dili ortak bir üslupta sözbirliği etmek durumundadır. Herkesçe bilinen gerçekleri ilginç cümleler halinde daha az bilinen yönleriyle bütünleştirmek gerekecektir.

Filmin süresini, genel olarak konu faktörü belirler. Kısa veya uzun metraj, tek program veya dizi arasında bir tercih yapmak öncelikle konunun kaldırabileceği zaman süresinin belirlenmesi anlamına gelir. Gereksiz uzatmalar veya acele geçişmeler bir belgesel için mutsuz-son'u hazırlayan en önemli sebeplerden biridir. Film için uygun görülen süre belirlendikten sonra, kullanılacak zaman çizgisi üzerinde görüntülü düşünme süreci başlayacağından bu aşamada göz önünde tutulacak ilk kıstas parça-bütün ilişkisini elden kaçırmamaktır. Söz veya görüntü, her parça bir bütüne, her bütün de bir genele aittir. O halde, çekim planlarıyla söz dizilerinin eşleştirilmesinin zamanı gelmiştir. Bu eşleştirmede rastlantıların yeri yoktur. Her parça bir başka bütünü desteklediğinden bütünsellik bir matematik denklem gibi kurulabilir. Üstelik bu denklemde "sonuç" bilindiğinden, işlem sık sık geriye dönerek tekrarlanabilmektedir.

Bir sanat tarihi belgeseli, birbirine eklenmiş sevimli fotoğraflar veya ardarda gelen güzel sözlerden ibaret değildir. Konuyu oluşturan çatıda sağlanan akış doğrultusunda, bağlantılı ve geçişli bir süreklilik aranır. Geçişlerin her zaman yumuşak olması gerekmez, bunun da ötesinde çekim anında yakalanan bazı sürprizlerle ani ve sert, fakat anlamlı ve çarpıcı geçişlere fırsat tanınabilir. Hesapta olmayan bu sürprizler he an devreye sokulabilir, şu şartla ki; yeni gelen unsur, mesajın özüyle çelişmesin, gerilimi düşürmesin.

Bir belgeseli birlikte çalışan sanat tarihçisi, metin yazarı, ön araştırmacı, senarist, rejisör, kameraman, müzik yapımcısı ve danışmanlar arasında uyumu sağlamak en zorlu problemlerden biridir. Bu bağlamda, kültür ve bilinç düzeyi, ideolojik yapı (en genel anlamda), zihniyet ve her türden bireysel farklılıklar, sonuçta yorum farklılıkları getireceğinden işbirliğini zorlaştırır. Bu durumda, rejisör veya genel yönetmenin duruma el koyması kaçınılmaz olur. Sinema olgusunun bütünlüğü içinde katkıları olan uzman, teknisyen ve sanatçıların, ortaya konmuş sanat tarihi gerçeğini çığnememeleri için belirli ayıklamalar veya özetlemeler yapmak rejisörün görevidir.

Konunun doğuşu veya belirli konuda bir siparişin alınmasıyla, konuya ilişkin bilgilerin öncelikle masa başı çalışması çerçevesinde görüşülmesi gerekir. Bu toplantıda, ön araştırmanın çapı ve filme esas olacak temel dayanak noktalarının belirlenmesi için bir (veya birkaç) sanat tarihçisinin görevlendirilmesiyle işe başlanır. Kendisinin sözlü açıklamalarından sonra bir araştırma metni hazırlaması beklenir. Bu metin, konu hakkında derli-toplu bilgi veren, ilgili kaynakların listesini belirleyen bir dokümantasyon işlemine dayanacağından bu aşamada konu hakkında herhangi bir yorum veya eleştiriye gerek yoktur. Aranılan şey işlenecek malzemenin nelerden ibaret olduğunu sağlamca belirlemekten ibarettir.

Ön araştırma sırasında, rejisörün birkaç genel kaynağı okuması gerekir. Ancak senaryoya esas olacak çok sayıdaki ana kaynak ve yayınların kesinlikle bir veya birkaç sanat tarihçisi tarafından taranması gerekir. Uzman bilim adamları mesleki literatüre ulaşmada büyük hız sağlarlar ve konu hakkındaki çok çeşitli görüşler arasında doğru olanı seçebilirler.

Senaryoyu bir senarist yazabilir, ana ön metni kesinlikle bir sanat tarihçisi yazmalıdır. Bir edebiyatçıyı, sanat tarihçisi olarak eğitmek, bir sanat tarihçisini yazar yapmaktan daha zordur. Sanat tarihçisinin yazdığı metindeki kuruluşun giderilmesi gerekebilir. Bunu yaparken ilke, temel doğruları gözden kaçırmadan, verilecek mesaj doğrultusunda bazı ayrıntı bilgileri atmak, söz-görüntü ilişkisini gündeme almaktır. Bu ayıklama veya ekleme nasıl ve neden yapılacaktır. Her şeyden önce sanat tarihi kitabının diliyle sinemanın dili farklıdır. Bütün gerçeklerin madde madde sıralanarak izleyiciye sunulması muhtemelen itici olacaktır. Ayrıca bir metin yazarı konuyu iyi bilmekle birlikte saplantılı olabilir veya konu içindeki ağırlık noktalarının dengesini kuramayabilir. Bu ise istenen gerilim unsurunu ortadan kaldıracak bir tehlikedir.

Konunun bilimsel yoğunluğuna göre bir danışman veya bilim kurulundan yararlanmak reji için bir güvencedir.

Sanat tarihi belgesellerinde özellikle dikkat edilecek husus, konunun gerektirdiği bilgi-görüntü yükünün getireceği bunaltıcı yoğunluktur. Bir film daha ilk dakikalarda sevilir veya sevilmez; seyirci, film hakkındaki yargısını, sonunu beklemeden genellikle verir. Başlangıç olağanüstü önem taşır. Seyircinin ilgi ve dikkatini sürekli ayakta tutacak bir görüntü veya cümlenin özenle seçilmesi gerekir. Denebilir ki sanat tarihi belgeselinin en zorlu meselelerinden biri budur. Bu sorun gerçi film boyunca kendini gösterir. Binalar, şekiller ve motiflerle yüklü sahnelerin bir veya birkaç yerde hafifletilmesi, sakin ve ferahlatıcı aralarla geçiş yapılması gerekir. Yine konuyla ilgili fakat daha hafif etkiler yapan bu aralarla yoğunluklu planların birbirine bağlanması mümkün olacaktır.

Sanat tarihi belgesellerinde dikkati çeken en büyük olumsuzluk sürekli konuşarak anlatan ve öğreten "ses"dir. Gerçi bu ses gereklidir, ancak görüneni anlatmak yerine izlenen şeyleri daha derinden ifade etmek gerekir. Anlatımda, romancı, hikayeci veya şair diliyle bilinen yazılı edebiyatı düpedüz kullanmak genellikle iyi sonuç vermemiştir. Görüntülü düşünmeyle birlikte gerçek senaryo olgusu başlayacağından görüntüyle eşleşmiş, temel doğruları kaybetmeyen, çelişkiye düşmeyen lirik bir anlatım esastır. Görüntüye eşlik eden ses, ne bir kitap okumaktadır, ne de görülemeyene hasret duyan bir rüya yorumcusudur. Bu ses, dil ve üslubunu çekim planları üzerine yaparken, değişen görüntülerin neleri götürdüğünü ve getirdiğini görerek temel gerilim noktalarına işaret eder.

Senaryo metnine hangi ölçüde bağlı kalınacağı sorunu çekim bittikten sonra tekrar ele alınmak durumundadır. İnsan gözüyle kameranın gördüğü şeyler ve bu görüntülerin metne uyumu bir senaryo revizyonunu gerektirecektir. Bu safhada, filmin yaratıcılarının tekrar biraraya gelip yeniden işbirliği yapmalarıyla son durum herşeyiyle birlikte yeniden değerlendirilir.